

Міністерство освіти та науки України

- Кафедра історії України Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
- Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Кафедра історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
- за участю Одеського історико-краєзнавчого музею
Відділу археології Криму і Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України

Збірка наукових праць
(за матеріалами конференції 14-15 березня 2024 року)
м. Одеса

«Історична, краєзнавча та літературна Одещина»

Електронне наукове видання

**Кафедра історії України Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»**

**Кафедра історії України та спеціальних історичних
дисциплін Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова**

**Кафедра історії України Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка**

**за участю Одеського історико-краєзнавчого музею
Відділу археології Криму і Північно-Західного
Причорномор'я Інституту археології НАН України**

**ІСТОРИЧНА, КРАЄЗНАВЧА ТА ЛІТЕРАТУРНА
ОДЕЩИНА**

Збірка наукових праць

Електронне наукове видання

Одеса – 2024

УДК 94(477):(06)

У

Рекомендовано до друку кафедрою історії України
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол № 22 від квітня 2024 р.

Рекомендовано до друку вченою радою
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол № ... від .....2024 р.

Редакційна колегія:

К.і. н., доцент Сєкерська О. П. (Одеса) – *відповідальний редактор*

PhD Герасименко В. В. (Одеса) – *відповідальний секретар*

Д. і. н., професор Бабенко Л. Л. (Полтава)

Д. і. н. Брюяко І. В. (Одеса)

Історична, краєзнавча та літературна Одещина: збірка наукових праць / за ред. О. П. Сєкерської. Одеса, 2024. 151 с.

Збірка наукових праць присвячена важливим проблемам сучасної історичної науки, які стосуються історії Одещини та прилеглих українських територій. До неї увійшли публікації молодих дослідників, переважно з Одеси та Полтави, оприлюднені на I Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених, аспірантів та студентів, що відбулася 14-15 березня 2024 р. у ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Видання розраховане на вчених-істориків, викладачів, студентів і усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

Рецензенти: д. і. н., професор Бачинська О. А.

д. і. н., професор Діанова Н. М.

Видано за редакцією авторів-здобувачів та наукових керівників

В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ <i>Малога Олексій, Діанова Наталія</i>	68
СКІФИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА ДАНИМИ АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ <i>Мунтян Вадим, Бруяко Ігор</i>	76
ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИКА ВІКТОРА РЕВЕГУКА <i>Нестеренко Тетяна, Бабенко Людмила</i>	81
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ВЕКТОРИ УРСР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1991 РОКУ: ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ КАНАДИ <i>Норенко Іван, Савченко Віктор</i>	86
ОБЛИЧЧЯ НЕПу В ОДЕСІ: ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗШАРУВАННЯ У 1920-х РОКАХ <i>Павлов Роман, Савченко Віктор</i>	90
ХОЛЕРА І ВОДОПОСТАЧАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ У ГУБЕРНСЬКИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ М. ПОЛТАВА) <i>Пешков Дмитро</i>	96
ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КУЛЬТИ ГРЕЦЬКОГО НІКОНІЯ <i>Родіядял Дар'я, Скерська Олена</i>	105
НИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СПОРУД НА ПОЛТАВЩИНІ ЯК КЛЮЧОВА СКЛАДОВА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР В ПЕРІОД 1920-х – 1960-х РОКІВ <i>Сергієнко Вадим</i>	110
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ОДЕСИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ <i>Сердюк Володимир, Стаценко Дмитро</i>	118

Пешков Д. М.
аспірант 2 року навчання спеціальності
032 Історія та археологія
Полтавський національний
педагогічний університет
імені В. Г. Короленка, м. Полтава

УДК 94:628.1(477.53-25)"189/191"

ХОЛЕРА І ВОДОПОСТАЧАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ У ГУБЕРНСЬКИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ м. ПОЛТАВА)

Дослідження історії холери та процесів водопостачання є важливим аспектом для розуміння взаємозв'язку між епідеміологічними виникненнями захворювання та якістю водопостачання. Ця робота аналізує еволюцію епідемічних випадків холери в контексті розвитку систем водопостачання, включаючи санітарні умови, технічні інновації та реформи у галузі гігієни.

Ключові слова: холера, водогін, санітарія, водопостачання, епідемії.

Різні хвороби завжди ставали викликами перед людством, вони могли бути відмінними у шляхах передачі, симптоматиці і території поширення. Відповідь же на ці виклики так само залежала від багатьох факторів як то розвиток медицини чи рівень благоустрою міста. Холера, яку іноді називають «чумою XIX століття» стала викликом для багатьох країн світу і містечок, таких як Полтава. На прикладі боротьби з цією хворобою у Полтаві можна побачити як з'являлися нові чи видозмінювалися вже існуючі тенденції у різних аспектах життєдіяльності міста. Сама ж холера це важка інфекційна хвороба, що проявляється важкими діареями та блюванням. Основним шляхом передачі холери є водний.

Перший великий спалах епідемії спостерігався у 1817 р. в Індії. З часом хвороба розповсюдилася до інших країн через

торгівлю та подорожі. Вона вперше потрапила на територію Російської імперії у 1823 р. через рух населення та торгівлю. В самій історії холери визначається шість великих пандемій, які відбувалися протягом XIX – поч. XX століття. Полтава відчула на собі п'ять з них, окрім першої пандемії (1817–1823 рр.). Для боротьби з холерою стали вдаватися до допомоги старих випробуваних засобів: оточенню уражених хворобою районів і карантинам, але ці заходи, що виправдали себе в боротьбі з чумою, виявилися безсилі зупинити поширення епідемії [1, с. 252]. Але важливо розуміти, що в 1830-му р. знання про те, що викликає холеру ще не було. Була так звана «міазматична теорія», яка вказувала, що холера поширюється через повітря. Також була думка, що вона може поширюватися через фрукти. У Москві під час епідемії в 1830 р. поліція силою витягувала з крамниць і лабазів кавуни, дині, ягоди, фрукти і скидала їх в навмисне вириті (за містом) глибокі, наповнені вапном ями [1, с. 254]. Тому й не дивно, що під час епідемії холери в Полтаві в 1830-31 рр. генерал-губернатор Микола Рєпнін для профілактики хвороби радив «не спати на відкритому повітрі» і «не їсти сиріої і гнилої їжі, особливо ж кавунів, динь, яблук, слив...». Стосовно ж водопостачання як таких рекомендації не надавалося, окрім вживання дігтярної води і зменшення вживання «сиріої» води [2, с. 214].

У період третьої пандемії 1848–53 рр. медицині так само було багато чого невідомо про боротьбу з холерою, відповідно від чого і заходи залишалися майже на тому ж самому рівні. Для населення в 1848 р. в місцевій газеті «Полтавські губернські відомості» були опубліковані профілактичні рекомендації. Так само ще на той момент були уявлення про повітряний шлях передачі хвороби, тому частина рекомендації стосувалася саме на «предохраненіе дыхаельныхъ органовъ» [3, с. 112]. Деякі з них відповідали тогочасним уявленням про цілющій вживання спиртних напоїв: «пить водку, особенно передъ обедомъ и ужиномъ, въ умеренномъ количестве, полезно...» [3, с. 114]. Стосовно ж рекомендацій пов'язаних з водою, то ситуація стала трохи кращою. Так рекомендувалося забруднену і маючу брудний запах воду пропускати через водоочисні машини або через пісок

чи вугілля і настоювати потім «житнями сухарями» [3, с. 116]. Дана рекомендація цікава з точки зору того, що якість води визначалася за допомогою органолептичного методу (тобто основаному на органах чуття людини). Така методика перевірки води хоча і не вимагає жодних ресурсів, але ґрунтується на суб'єктивному баченні чистоти води чи запаху. Тобто для кожної людини могли бути власні критерії для визначення того чи необхідно дану воду якимось чином очищувати. Так само і поки що залишається відкритим питанням наскільки дана методика була ефективною та як часто населення їй використовувало.

В 1853 р. в цій же газеті вийшли ще раз замітки в яких надавалися профілактичні заходи, перші дії під час захворювання і т.д. Там знаходимо ще раз нагадування про вживання чистої і свіжої води. Але в перше знаходимо інформацію про дії пов'язані з заходами з самими джерелами отримання води: «Где давно чищені колодці тамъ следуетъ ихъ немедленно очистить» [4]. До цього часу якихось рекомендації чи постанов пов'язаних з саме очищенням чи захисту від забруднення джерел питної води у контексті боротьби з холерою ми не знаходимо.

В період наступної епідемії в 1871 р. увага до джерел водопостачання стала більшою. Так під час обговорення заходів в міській думі задля боротьби з холерою було повідомленого одним із її членів думи Петром Анінкіним, що міські колодязі у місті забруднені. Іншим гласний думи Павло Богоявленський не погодився і повідомив, що ця інформація не відповідає дійсності і насправді колодязі в справному стані [5, с. 1]. У найближчий час також управою були розроблені подальші профілактичні методи задля недопущення поширення хвороби. Одним з них став, що всі колодязі мають чиститися щорічно і на відстані 4 сажнів заборонялося влаштувати вигрібні ями [6, с. 3]. Дискусія у міській думі і розроблені заходи у міській управі вказують про деяку трансформацію думки щодо боротьби з холерою. Авжеж заходи пов'язані з водою в цей момент були другорядними, але і варто розуміти, що в світі ще на той момент не було єдиної думки щодо поширення даної хвороби. Так радянський дослідник історій епідемій на території російської імперії Константин Васильєв вказує, що на 70-ті рр. XIX ст.: «з одного боку, виявлявся відхід

від застосування старих карантинних заходів, а з іншого — виявлялася відсутність чіткої, конкретної програми боротьби з епідеміями холери» [1, с. 268]. Також за 1871 р. ми маємо інформацію за кількість хворих і смертність від холери в місті під час епідемії. Так з 15 липня до 10 вересня 1871 р. в Полтаві захворіло 967 осіб, а померло 525 [6, с. 2]. Таким чином, виходило, що за 2 місяці було уражено доволі значну кількість населення, і 50 % з захворівших померли.

З часом розвиток медицини дозволив виявити холерний вібрион у 1883 р. І в науці починає все більше затверджуватися думка, що вода слугує головним шляхом передачі холери. Через лікарів у різних санітарних комітетах, комісіях і звітах доносилися до представник міської влади важливість покращення водопостачання у місті. Наступна епідемія холери, яка відбулася у 1892 р. показала наскільки дії лікарів і влади були успішними і що змінилося з минулими роками. Однією з проблем у Полтаві було те, що дії місцевої влади відбувалися тільки після того, як загроза хвороби вже наступала або після факту її виникнення. Так, перше засідання міської думи та губернської земської управи в 1892 р. відбулося лише після того, як в кінці червня стало відомо про появу холери в губернії [7, с. 63].

Серед перших заходів місцевої влади був огляд санітарними лікарями та піклувальниками разом із поліцією джерел питної води. Так само під час цієї епідемії вперше ми бачимо застосування хімічного методу перевірки води як один із методів з поширенням інфекції. Для мешканців були опубліковані списки з 10 відомих джерел якісної води, які були виявлені до цього так само за допомогою хімічного аналізу. І було виділені кошти для перевірки ще 10 колодязів. Результати цієї перевірки виявили, що вода була придатною для вживання в п'яти колодязях, сумнівною в трьох і непридатною в двох [8, с. 2]. Таким чином, для п'ятдесятитисячного міста було відомо вкрай низька кількість джерел з якісною водою, ще і з урахуванням того, що точно невідомо скільки населення читало пресу та довіряло їй.

У санітарних методах захисту населення від вживання забрудненої води місцева влада діяла по-різному. Стосовно колодязів була введена постанова для місцевих мешканців, в якій

вимагалось негайно очищати колодязі та закривати ті, які знаходилися менше ніж за 3 сажні (6,4 метра) від вигрібних ям [9, с. 1]. Щодо річки Ворскли, проблема була складнішою, оскільки, хоча і була призначена охорона на берегах річки з дезінфікуючими засобами (негашене та хлороване вапно) [9, с. 2], річка була місцем викидів відходів населення. Мешканці, де відсутні були вигрібні ями, скидали нечистоти в яри, через які відходи забруднювали маленькі струмки, що впадали у Ворсклу. Ця проблема виникла через недостатність засобів для утилізації відходів, як вказав полтавський лікар Федор Устименко: «Оздоровленіе г. Полтавы, въ смысле учрежденія въ немъ городского благоустройства, дело невозможное за отсутствиемъ средствъ въ городской кассе; почему мы Полтаву должны разсатривать не какъ городъ, а какъ большое село...» [10, с. 1].

Важливим заходом у боротьбі з холерою стало поширення в місті кип'яченої води. На кінно-ярмарковій площі безкоштовно видавали населенню вдень 120–160 відер кип'яченої води. Також зазначалося, що в державних закладах, лікарнях та фабриках населення використовувало виключно кип'ячену воду [11, с. 2]. Як результат, епідемія холери в 1892 р. поширилася досить слабо. За даними лікаря Федора Устименко, в місті було зафіксовано 108 випадків хворих [12, с. 1]. Також Устименко вказував, що холерні випадки відбувалися переважно там, де колодязі були неглибокими, а мешканці не мали доступу до кип'яченої води [11, с. 2].

Отже, місто досить успішно впоралося з епідемією холери в 1892 р., хоча дослідження цієї епідемії виявило численні проблеми Полтави того часу, включаючи забруднення річки та несистемний санітарний контроль. У той же час місто використовувало позитивні практики стосовно якості водопостачання, такі як хімічний аналіз води та поширення кип'яченої води серед населення.

За період між 1892 р. і 1907 р. Полтава вже мала централізований водопровід (побудований в 1900 р.), який поступово розширювався. Особливістю водогону було те, що джерелом для води використовувалася чиста артезіанська вода, яка за дослідженнями 1905 р. була чудової якості [13, с. 44].

Однак і варто розуміти, що водопровідна мережа на початку свого існування забезпечувала тільки центр міста і тільки з часом з'являлася на окраїнах. Ті ж хто не мав доступу до води з водогону, користувалися водою з колодязів чи річки, вода з яких була недосить високої якості. Ситуація для окраїн ускладнювалася і тим, що за умов відсутності каналізації через ландшафтну систему міста відпрацьована вода через ґрунт потрапляла у поверхневі води, які були джерелом води для колодязів мешканців з окраїн Полтави. Тобто, виходило, що до наступної епідемії холери місто з одного боку мало водогін з якісною водою за чистотою якої слідкували, і з іншого проблеми з джерелами забезпечення води для іншої частини, яка через територіальні або фінансові можливості не могла отримувати доступ до води з водогону.

В 1907 р. холера з'являється у Самарі і переходить на Поволжя, і згодом поширилася на 49 губерній, як зазначається хоч вона і мала значне поширення, проте була не досить інтенсивна [1, с. 276]. В Полтаві ж в 1907 р. місцева влада знаючи про поширення епідемії діяла наступним чином: «Теперь вот приближается бичь народный—холера. Во всѣхъ ближайшихъ къ Полтавѣ городахъ принимаются по этому поводу тѣ или другія санитарныя мѣры, а наше городское управление палець о палець не ударяеть... Странная безпечность.» [14, с. 4]. Така безпечність і привела, що вже осінню у місті фіксувалися випадки холери, хоча і їх кількість була не надто високої. Місцева влада в терміновому порядку почала виконувати протиепідемічні заходи: перевірка фруктів і овочем на базарі, місць продажу води, роздача брошур про холеру і т.д [14, с. 4]. Прикладом таких брошур були роботи полтавського і чернігівського лікаря Грицька Коваленка. У його роботах «Як ми боронилися від холери», «Вид чого вмерла Мелася: Оповідання про обклад» і т.д., в доволі доступній формі описувалися як передається хвороба і що потрібно робити, щоб від неї вберегтися. Так наприклад в оповіданні «Вид чого вмерла Мелася» вказувалося, що воду обов'язково потрібно кип'ятити перед вживанням [15, с. 13].

Хоча холерна епідемія в 1908–09 рр. не фіксувалася у місті, то лікарі все одно розуміли важливість профілактичних

заходів. На прикладі запропонованих заходів полтавського санітарного лікаря Бориса Богопольського ми можемо бачити наскільки просунулося розуміння в медицині щодо боротьби з хворобою. Так було запропоновано організувати через опіку про бідних роздачу квитків на безкоштовне отримання незаможним води з водопроводу; забезпечити населення водопровідною водою, закрити тимчасово громадські колодязі; мати особовий нагляд за утриманням приватних колодязів і станом здоров'я користувачів водорозбірних будок і багато інших санітарних заходів [16, с. 28–29]. В 1910 р. епідемія холери на території російської імперії набула була вже значно потужніша в порівнянні з 1907–09 рр. В червні 1910 р. у Полтаві були зафіксовані перші випадки холери. У місті було прийнято рішення про безкоштовний відпуск води, проведення тимчасових водопровідних ліній у районах, де було відсутнє центральне водопостачання, у закладах громадського харчування мали використовувати тільки воду з водопроводу і водовозів [17, с. 74–75]. Місто доволі спокійно переживало хід епідемії у порівнянні наприклад з губернією: «Несмотря на энергичныя мѣры губернскаго земства, десять санитарныхъ отрядовъ котораго работаютъ не покладая рукъ, медицинская помощь въ борьбѣ съ эпидеміей недостаточна и во многихъ мѣстахъ прямо таки отсутствуетъ... въ борьбѣ съ эпидеміей приходится наталкиваться и на другое ужасное зло... на стремленіе населенія въ многихъ мѣстахъ скрыть больныхъ огь бдительнаго надзора санитарныхъ отрядовъ...» [18, с. 5]. В самій же Полтаві хвороба протрималася до осені, і значного поширення не набула. Наявність централізованого водогону під час епідемії 1910 р. значно спростила хід боротьби з холерою і дозволила стримати її. Це дозволяє зі свого чітко побачити важливість благоустрою міста на боротьбу з багатьма інфекційними захворювання.

Отже, у ході дослідження статті було виявлено, що увага до водопостачання в контексті боротьби з холерою зростає протягом часу, що відображає перетворення у суспільних явленнях і стратегіях управління громадським здоров'ям. Раніше, проблема холери частіше розглядалася з точки зору лікування хворих, вважаючи воду лише переносником інфекції або

вважалося, що холера передається через повітря. Проте з часом стала очевидною ключова роль водопостачання як запобіжного заходу, який може значно зменшити поширення хвороби. І наприклад підвищена увага до водопостачання і застосування хімічного методу води у 1892 р. відіграли немало важливу роль для зменшення кількості хворих у майже 10 разів у порівнянні з 1871 р.

Список використаних джерел

1. Васильев К. Г., Сегал Л. Е. История эпидемий в России. Москва, 1960. 344 с.
2. Ахшарумов Д. Д. Холера в Малороссии в 1830-31 гг. Извлечение из доклада 15.03.1885 Обществу Полтавских врачей. Полтава, 1885. С. 209–222.
3. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1848. №11.
4. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1853. №28.
5. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1871. №. 69. 4 с.
6. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1871. №. 71. 4 с
7. Иваненко Д. А. Записки и воспоминания 1888–1908 гг. Полтава, 2003. 287 с.
8. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1893. №31. 6 с.
9. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1893. №27. 6 с.
10. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1893. №30. 6 с.
11. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1893. №32. 6 с.
12. Полтавские губернские ведомости. Полтава, 1893. №33. 6 с.
13. Полтавский городской водопровод: отчет по городскому водопроводу за 1905 (5-й эксплуатационный) год. Полтава, 1906. 77 с.
14. Южный край. Харьков, 1907. №9155. 6 с.
15. Коваленко Г. О. Вид чого вмерла Мелася: Оповідання про обклад. Чернігів, 1897. 32 с.
16. Богопольский Б. Л. Краткий отчет о деятельности Полтавского городского санитарного надзора за 1908 год. Полтава, 1909. 62 с.
17. Єрмак О. П. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». Полтава, 2000. 310 с
18. Южный край. Харьков, 1910. №10033. 6 с.